

- ³³ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 78, арк. 16—18.
³⁴ Там же, спр. 80, арк. 9; спр. 126, арк. 22; спр. 40, арк. 21—26.
³⁵ Шайкин И. Первый национальный район // Биробиджанер штерн.— 1992.— № 10.
³⁶ Там же.
³⁷ Heller Otto. Der Untergang des Judentums.— Wien-Berlin, 1931.—S. 239.
³⁸ Там же.
³⁹ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III, 1929.— S. 807—815.
⁴⁰ Там же.
⁴¹ Дер Штерн (Харьков, идиш), 1923—1933.
⁴² Марочко В. Голодомор. Причини і наслідки // Освіта.— 1993.— № 3.
⁴³ Дер эмес (Москва, идиш).— 1931, 1932—1934.
⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 2, спр. 56, арк. 71—73, 88.
⁴⁵ Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 701, оп. 3, спр. 457, арк. 6, 8—12.
⁴⁶ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III.— S. 812—815.
* Heller Otto. Der Untergang des Judentums. Wien—Berlin, 1931.— S. 240—246; Jüdisches Lexikon.— В. III.— 1932.— S. 765—769.

В. О. Щербак (Київ)

Джерела формування українського козацтва

Переважання політичного аспекту у висвітленні історії українського козацтва¹ зумовило ігнорування багатьох інших питань, пов'язаних з процесом його становлення. Це, зокрема, стосується й джерел формування козацької верстви, які при всій важливості проблеми ще не стали предметом спеціального дослідження. Загальне ж посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання. До того ж безпосередній вплив на це явище справляли найрізноманітніші чинники, у тому числі часові. Тому автор повідомлення ставить своїм завданням дослідити джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства протягом другої половини XV — першої половини XVII ст.

До середини XVI ст. козаками на Україні називали людей, які займалися ухадними промислами (мисливством, рибальством) на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. При цьому вони залишалися в межах своєї станової належності і не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків перед властями та окремими магнатами. Крім того, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, назва «козак» стосувалася нижчого прошарку татар, осаджених (поселених) Вітовтом у своїй державі наприкінці XIV ст.² Вони належали до окремих підрозділів, які діяли у складі литовського війська під керівництвом своїх отаманів і в нагороду за цю службу одержували невеликі земельні наділи³. Одиначна згадка про надання землі татарам поблизу Овруча наприкінці XV ст. жалуваною грамотою Казимира Ягеллона⁴ наштовхнула одного з дослідників цього періоду в історії Литовської держави — М. Любавського — на думку, що певна їх частина могла бути осаджена й на Київщині⁵. До речі, про аналогічні явища за князювання Гедиміна йдеться в люстрації Канівського замку 1552 р.⁶ Однак на сьогодні немає свідчень якогось відношення татар до генези українського козацтва. Водночас цілком вірогідно, що діяльність литовських князів могла сприяти трансформації назви «козак» на Україну.

В актових документах до середини XVI ст. збереглися лише фрагментарні згадки про козацтво. Однак і наявні відомості дають підставу для конкретних висновків щодо джерел його формування.

Уже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра про напад загону козаків з Києва та Черкас на турецьку галеру, який відбувся під Тягинєю⁷. У цьому поході, безумовно, могли брати участь вихідці й з інших міст і містечок України. Проте не слід забувати, що хан добре володів інформацією про становище на прикордонні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабінницькі набіги на її територію. До того ж Менглі-Гірей був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню.

Через українські землі пролягали великі й малі шляхи, які були насамперед торговими артеріями східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися і представники дипломатичних служб, інші державні урядовці. За повідомленням кримського хана (1504 р.) великому князеві московському Івану III, посольство останнього на чолі з Іваном Суботою-Плещеевим поблизу дніпровської переправи «из черкаського городка козаки потопили, все понмали, пеша остали»⁸. Керував козацьким загonom черкаський «воеводка» Богдан, який певдовзі зруйнував турецьку фортецю Очаків⁹. Київські та черкаські козаки були причетні також до сутички з татарами у пониззі Дніпра взимку 1502—1503 рр.¹⁰.

Участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема, південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Берната Претвича, Семена Пронського та інших, тлумачилася історіографією XVII—XVIII ст. майже однозначно: їх проголошували організаторами українського козацтва, першими гетьманами¹¹ і т. п. Насправді ж, виконуючи обов'язки, відповідно до яких вони мали пильно охороняти кордон, старости замовчували факт своїх спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою за власний рахунок заподіяних збитків. На старост покладалися також обов'язки контролювати дії козаків — не допускати їх збору та самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: «Козаків, або ж людей неоселих, прихожих, не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу (власням. — В. Ш.) і тримав його більш трьох днів, а відпустивши, не оголосив усьому селу, і якщо б від того трапилась комусь шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний заплатити три рублі згідно статуту земського»¹².

Через відсутність документальних свідчень нелегко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. До того ж вони й самі часто порушували закон і, очоливши загін челядників та козаків, здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорного моря¹³. Безумовно, що й діяльність Дмитра Вишневецького, який відмовився від цивільної служби і цілком віддався козакуванню, не була винятком у середовищі української шляхти. Його спадкоємцями по козацькій стихії стали князь Ружинський, шляхтичі Станіслав Копицький, Іван Свирговський, Лук'ян Чорнинський, Яків Шах та багато ін.

До боротьби з татарами власті залучали й місцеве населення, особливо в тому разі, коли необхідно було обороняти замок. Це закріплювалося навіть у законодавчих актах. «Абы уси мещане и подданые наши часу навалное потребности и з иными людьми нашими земскими войну служили, — зазначалося в I Литовському статуті, — або з дозволенья нашим на войну выправляли»¹⁴. Надзвичайної актуальності набували такого роду заходи на південному порубіжжі. У привілеї, наданому місту Лисянці, наголошувалося, що його меш-

канці «мають ставити палісаду й оточувати себе стінами і баштами..., а кожний з міщан має запастись рушницею доброю, двома фунтами пороху та копою куль, кожен же, хто не запастеться або не захоче мати у себе вищезгаданих предметів, необхідних для постійної оборони міста, підлягатиме покаранню, призначеному нашим урядом»¹⁵. Аналогічне положення відзначали й люстратори * Канівського замку. «Повинни каневцы, так мешане, яко бояре, и поддашые их, и церковные, и гости вси против людей неприятельских и в погоню за ними конно, збройно бывати з старостою и без него з слугами его»¹⁶. У творі 70-х років XVI ст., що належить польському шляхтичеві Мартину Броневському, міститься згадка про Брацлав, «лежачий на границах Подолии, несмотря на свою маловажность и незначительность имеет крепостцу и более пятисот жителей, превосходных стрелков, которые приобрели немалую опытность и навык в легких и частых стычках со скифами (татарами. — В. Ш.)... Братиславцы (брацлавці. — В. Ш.) содержат постоянно отряд войска для защиты от набегов перекопских, очаковских, белгородских татар и валахов»¹⁷. Отже, не лише військова верства, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Цікаво, що Мартин Броневський нічого не говорить про наявність представників шляхти серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини привілейованого стану. Навіть немало старост залишали у фортецях своїх заступників, а самі постійно жили у власних маєтках на Волині, Північній Київщині чи в Галичині. Не стимулювала татарська загроза й розвитку традиційного землеробства. Відповідно втрачався сенс ведення як селянського господарства, так і панського фільварку. Не випадково навіть у 70-х роках XVI ст. ревізори відзначали, що поблизу Канева немає жодного феодального маєтку¹⁸.

Натомість природні багатства південного краю приваблювали сюди людиність не лише з України, а й сусідньої Білорусі. З весни до пізньої осені ватаги козаків-уходників займалися в цій місцевості мисливством, рибальством, бджільництвом. Такі промисли, як правило, не обходилися без сутічок з татарськими чабанами, що випасали гурти худоби на благодатних південноукраїнських степах. В умовах постійної загрози нападу кочівників козаки змушені були виробляти військові навички та відповідну самоорганізацію. На зиму вони, як правило, поверталися до власних домівок на волостях. При цьому місцеві власті намагалися стягнути з козаків податки у вигляді частини здобичі. Так, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра місту Києву (1499 р.) зазначалося: «Которые козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далее и што там здобудуть, с того со всего воеводе десятков мають давати»¹⁹. Для поповнення державної скарбниці за рахунок козакуючих старости з часом взяли ухор під контроль і почали роздавати їх тим, хто зголошувався заплатити більший податок. Із заяви черкаських міщан (1552 р.) видно, що ухордництвом, або ж козакуванням, займалися мешканці Києва, Чорнобиля, Мозиря, Петрівців, Бихова, Могильова²⁰.

Немало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема, турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років хан Сагіб-Гірей писав з Бахчисарая польському королю Сигізмунду I: «Приходят козаки черкасские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чиняты шкody нашим людям. Я к вам много посылал за тех козаков, чтобы их усмирить, но ваша милость не изволил усмирить. Если хочешь иметь приязнь с нами, будь добр прислать к нам тех, что чинили шкody, иначе не имей того за зло: я не хочу слемать приязни братской и присяги, но на те замки — Черкасы и

Канев — пошлем нашу рать»²¹. Майже аналогічним за змістом був лист турецького султана Сулеймана I до того самого короля (1546 р.). У ньому зазначалося, що з «далеких замків, належачих до Польщі: Переяслава — Яцко і Мануйло, з Черкас — Карпо і Єдрушко, з Брацлава, з Києва і багатьох інших прикордонних замків» минулого року козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським здобули приступом Очаківську фортецю²².

Отже, актові матеріали і нарративні джерела переконливо свідчать про походження козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Вони якраз не завжди становили більший відсоток населення, насамперед, прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) мешкало 223 міщанина; бояр, панів і князів — 9 чол.; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почет старости — 66; драбів ** — 160; козаків — 250²³. Аналогічне співвідношення було в той час і серед населення Брацлава та Вінниці. Зауважимо також, що для того, аби вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які давалися городянам, зокрема, правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти певним нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. Цим пояснюється той факт, що ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж «людей прихожих». На Волині та Північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися за міськими мурами здобути особисту свободу й незалежність.

Для південних країв характерним явищем було проживання в містах козаків. У Черкасах, наприклад, люстратори відзначили, що «окромя осилых бояр и мешан бывают у них козаки прихожие»²⁴. Поряд з боярами, слугами, міщани у Каневі, за їхніми даними, також проживали «люди прихожие, козаки неоселые»²⁵. На противагу міщанам козаки здебільшого не мали власної осідлості. Вони або ходили в степ на промисли, або ж служили у замощених городян. Різниця між цими двома категоріями козацтва чітко визначалася в люстрації, де йшлося про повинності: «Козаки, которые домов там в Черкассах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косять ему на два дни на лете толоками за его стравою и за медом. А кторыи козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служат в местах в наймех боярам або мешчанам, тьи старосте колядки давати, ани сена косити не повинни»²⁶. Звертає на себе увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військової службової верстви: почет старости, драби, а також міські або ж замкові слуги.

Разом з тим, у більшості міст і містечок України жили й селяни. Немає підстав повністю виключати можливість їхньої участі в козакуванні, як і власне сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному шаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, тідусідки*** — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням. Однак конкретних свідчень про причетність селян до генези козацької верстви цього періоду в документах не збереглося.

Отже, вихідці з українських міст і містечок становили головне джерело поповнення козацтва до середини XVI ст. Поряд з окремими затагами козаків-уходників на татарські улуси ходили загонами, очолювані південноукраїнськими старостами. До їх складу входили бояри, слуги, драби, ремісничий люд.

З другої половини XVI ст. розпочинається новий етап формування козацтва. Він збігся в часі з характерним для середньовічних держав процесом поглиблення суспільного поділу праці, що стимулювало

товарно-грошовий обмін. Втягуючись у ринкові відносини, землевласники намагалися збільшити виробництво товарної продукції шляхом ведення власного господарства. Соціально-економічні процеси справляли безпосередній вплив і на ідеологічні засади всієї системи суспільної організації, зокрема, сприяли переосмисленню панівним класом свого місця в ній.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різних ступенів ієрархії, що існувала між ними, та ревізією прав на шляхетство. У ході реорганізації військової справи приватне землеволодіння втрачало свій колишній службовий характер. Підставою для визнання шляхетських прав ставало не відбування військової служби, а наявність документально підтверженої власності на землю²⁷. Якщо для магнатів, князів і зем'ян**** ця обставина не створювала особливих проблем, то перед боярами вони постали з усією гостротою. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «благородне» походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння²⁸. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводили на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польські власті. Вже наступного року було організовано люстрацію Київського воєводства. У ході її проведення ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їх словами, «при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які окрім земської служби, завжди зобов'язані були виїжджати при старості проти супротивника і робити інші послуги замку; тепер же вони, спираючись на привілей, наданий при унії (Люблінській. — В. Щ.), мають намір зрівнятися із старовинною шляхтою і служать з нею і не хочуть відбувати звичайних служб і заявляють взагалі, що вони вільні люди»²⁹. Бояри Заушани, наприклад, показали ревізорам копію королівської грамоти — «виписку з київських земських книг» — і тому були залишені при шляхетських вольностях³⁰. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київської землі нести земську службу. Бояри ж Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише «головібно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб відповідно до королівського привілею»³¹. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки при великій небезпеці для київського замку вже нікого було «посилати для огляду татарських шляхів, ні з ким відправляти лист до інших найближчих замків»³². Тож південноукраїнське боярство стояло перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через відсутність умов для заняття землеробством вони намагалися іншими шляхами відстояти свій попередній статус. Їхньому прагненню об'єктивно сприяло запровадження козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими до цієї справи, безумовно, виявлялися бояри та їхні слуги. Вони й стали основою швидкого створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу польського коронного війська³³. Таким чином, боярська верства та слуги становили нову хвилю в процесі формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI — початку XVII ст. про бояр трапляються вже лише окремі випадкові згадки³⁴. При цьому обов'язково підкреслюється їхнє «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». На північній Київщині та Волині українському боярству під назвою «околичної шляхти» вдавалося утриматися аж до Визвольної війни середини XVII ст. Проте в джерелах дедалі частіше з'являються такі визначення його соціального статусу, як, наприклад, «козаки, звані боярами овруцького староства»³⁵.

Помітний вплив на формування козацької верстви справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення шляхетського панування на українських землях аж до кордону їх з Московською державою відкрила прийнята варшавським сеймом конституція 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, — зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою з волі й розуміння нашого»³⁶.

Прагнувши одержати земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині й Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Серед прибулих на Подніпров'я було немало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія шляхта становила верхівку козацького реєстру³⁷. Зростання престижу козацької спільноти сприяло залученню до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження. Спільна антитатарська боротьба козацтва та шляхти викликала підтримку всього народу, а ідея козацької гідності й звитяги дала глибше проникла в суспільну свідомість. Київський єпископ (католицький єпископ) Йосип Верещинський виступав проти схвалених сеймом репресій щодо козацтва, оскільки вважав його станом, рівним шляхті. Він пропонував навіть заснувати на Запоріжжі лицарську школу для шляхетської молоді³⁸. Його проект створення козацького князівства за Дніпром ґрунтувався, очевидно, на реальних фактах наявності значної кількості шляхти серед українського козацтва. Адже шляхтичі не лише очолювали реєстровців, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало немало людей польського походження³⁹, зокрема, й шукачі військових пригод, які схвально відгукнулися на заклик папи римського Клеменса VIII створити під егідою Ватикану лігу європейських християнських держав для боротьби проти турецької агресії. На це відпускалися значні кошти⁴⁰. Головну військову силу ліги мало становити запорозьке козацтво.

Відсутність детального опису реєстрового війська кінця XVI та початку XVIII ст. не дає можливості ґрунтовно проаналізувати його структуру й національний склад. Разом з тим відомо, що наступний розвиток подій сприяв поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої, зокрема, належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький та ін.

Реалізація конституції 1590 р. на Україні супроводжувалася посиленням феодального гноблення. Кожний прибулий сюди шляхтич одержував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи до цього поселенців з інших районів. Нерідко власники виділяли їм урядом земель утворювали нові поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. В результаті грабівницьких нападів на своїх сусідів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих. Згодом вони одержували на них і документальне підтвердження. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка⁴¹. В такому разі до рук землевласника переходило й право верховного суду над підданими, регулювання податків і повинностей.

Щоб залучити на свої землі нових поселенців, феодалі на перших

порах встановлювали для них пільги — звільняли від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 і більше років. Однак, погодившись на такі умови, люди нерідко завчасно, до завершення строку «слобод», відходили на нові місця проживання — у південні та південно-східні райони. «Ті ж із згаданого руського (українського — В. Щ.) народу, — відзначав тогочасний польський письменник С. Грондський, — хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу незаселених місць і там привласнювали собі вільне право й відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками»⁴². Значна частина люду оселялася в «слободах», однак відмовлялася визнавати над собою владу старост, оголошуючи себе козаками. В останніх селянство та міську бідноту приваблювало їх право на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Тому перехід у козацтво асоціювався в них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурують у донесеннях королівських комісарів як «непослушні». Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: «Пан староста брацлавський (Я. Струсь) дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки... Я радив пану старості, і з свого боку буду того пильнувати, щоб якось по-доброму привести їх до послухності, але якщо надалі з їх боку буде такий непослух, прошу порадити, що в такому разі робити далі. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірських постойв, а, очевидно, і в кримського хана бувають їх посланці. Такий непослух у них і свавілля, що вже не поважають зовсім ні бога, ані когось іншого»⁴³.

Про широкі масштаби показачення людності у Подніпров'ї свідчать люстрації королівщини (державних маєтків) 1616 р. У Білій Церкві було «міщанських домів послушних 300», а козацьких, що не хочуть бути послушними, — більше 300, у Трилісах — послушних 170, а козацьких 30, Богуславі — відповідно 200 і 400, Каневі — 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Яготині — 50 і 50, Гельмязові — 40 і 100, Бикові — 30 і 25, Черкасах — 150 і 800, Боровиці 50 і 100, Ірклієві 20 і 300, Говтві 30 і 700, Кропивні 30 і 60, Чигирині 50 і 500⁴⁴. Отже, у багатьох містах і містечках козацьке населення в кілька разів переважало тих, хто відбував феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами населення на Запорозжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р. зазначалося, зокрема: «...Пішли до них (запорозжців.— В. Щ.) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Пдділля»⁴⁵.

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час проведення Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, що перебували на державній службі, однією тисячею і погрозою застосувати смертну кару для непослушних в цих документах наказувалося: «Ремісників, купців, шинкарів, вейтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаянних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська — аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо»⁴⁶. Отже, навіть серед реєстрових перебувало немало ремісників, торгівців, колишніх представників міської адміністрації, непослушних — вихідців з міщанського стану.

Однак і після Вільшанської комісії козацький рух не припинився. Навпаки, мало місце нове його піднесення на Київщині. Тоді з'явилися десятки козацьких загонів як у королівщинах, так і панських маєтках. Їх очолювали Топежний, Старинський, Шульжин, Мирковицький та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до Житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йдеться про напад на її маєтності Рожів загоном Яроша Суми. Тут же зазначається, що серед козаків були вихідці із соціальних низів — «людей люзных, свовольних, драпезцов и лупезцов»⁴⁷. До складу двотисячного загону Миська Фастовця входили «свавільні люди» (селяни та міщани.— В. Ш.) з Котельні, Коростишева, Павлочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл та міст Київського воєводства⁴⁸.

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися в уряді визнання за ними козацьких прав завершилися безрезультатно. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покаяння, про що свідчать результати люстрації Київського воєводства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було немало сіл, «которми владеют казаки»: Пекарська, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище⁴⁹. На 25 сіл і хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували феодальні повинності, решту ж становили козаки, «которые имеют земли и всякое имущество, от них нет никакого дохода и послушенства, имеется же их свыше 1000»⁵⁰. Подібну ж картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві. В цілому ситуація, яка склалася в Придніпров'ї, реально відбита в королівській інструкції на місцеві сеймики, де застерігалось, що «домашня сваволя бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка і з сильними сусідами нас сварить, забувши зовсім віру і підданство, вони створили собі окрему державу. Наступають на життя і майно невинних людей (панів.— В. Ш.). Україна вся в їх прослушності»⁵¹. Про масове покаяння українського населення писав у 30-х роках XVII ст. і французький інженер Гійом Левасер де Боплан, зазначивши, що серед козаків перебували «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці... Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо»⁵². Отже, основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство й міщанство. Це зумовлювалося подальшим впливом Запорозжя на волості та розгортанням в Україні визвольного руху.

Таким чином, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Спочатку козакували переважно вихідці з міст і містечок, що пов'язувалося з розвитком ухорництва та боротьбою проти татарської агресії. Соціально-економічні й політичні зміни другої половини XVI ст. зумовили перехід у козацтво значної частини колишніх бояр та слуг. Польська експансія на Україну створювала сприятливі умови для поповнення його лав представниками шляхти, як польського, так і українського походження. Водночас посилення соціального й національного гноблення викликало покаяння широких верств селянства та міщанства.

¹ Максимович М. Собр. соч.— К., 1876.— Т. 1; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні.— К., 1991; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т.— К., 1990—1991; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7; Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво.— К., 1957 та ін.

² Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce.— Warszawa, 1989.— S. 1247.

³ Zródła dziejowe.— Warszawa, 1897.— Т. 22.— S. 396.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1851.— Т. 1.— С. 98 (далі — АЗР); Русская историческая библиотека.— СПб., 1910.— Т. 27.— С. 377—378 (далі — РИБ).

- ⁵ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства.— М., 1892.— С. 531.
- ⁶ Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 103.
- ⁷ Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne.— Warszawa, 1887.— S. 19.
- ⁸ Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1884.— Т. 41.— С. 194 (далі — Сб. РИО).
- ⁹ Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 83.
- ¹⁰ Сб. РИО.— Т. 41.— С. 276.
- ¹¹ Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— С. 20—21; Історія Русів.— К., 1991.— С. 50—51.
- ¹² Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— К., 1890.— С. 114—115.
- ¹³ Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 59—63.
- ¹⁴ Первый Литовский статут // Временник Московского общества истории и древностей российских.— 1854.— Кн. 18.— С. 11.
- ¹⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— К., 1869.— С. 136—137.
- * *Люстраги* — ті, хто проводив люстрації (від лат. *lustrum* — п'ятиліття, податний чи фінансовий період) — опис державних маєтностей, що проводилися за ухвалою польського сейму 1562 р. у Литві, Польщі та захоплених ними українських і білоруських землях до XVIII ст. з метою визначення доходів з них.
- ¹⁶ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 95.
- ¹⁷ Описание Крыма Маргина Броневского // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1867.— С. 333.
- ¹⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 3.— К., 1905.— С. 13.
- ¹⁹ АЗР.— Т. 1.— С. 194.
- ²⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 85.
- ²¹ АЗР.— Т. 2.— СПб., 1851.— С. 75.
- ²² Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 21.
- * * Драби — тут представники служилої верстви.
- ²³ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 87—89.
- ²⁴ Там же.— С. 89.
- ²⁵ Там же.— С. 105.
- ²⁶ Там же.— С. 82.
- *** *Городники* — селяни, які мали невеликі присадібні ділянки (городи) і відбували панщину; *халупники* — безземельні селяни, що мали тільки халупу; *комірники* — селяни або міщани, що, не маючи власних помешкань, жили в «коморах»; наданих їм власниками дворів за виконання певних послуг; *підсусідки* — безземельні селяни, що проживали в чужих будинках.
- ²⁷ Лелявко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української історичної мідієвістики.— К., 1990.— С. 94.
- **** *Зем'яни* — власники невеликих земельних угідь, за володіння яких вони відбували державну (військову) службу.
- ²⁸ Любавский М. Указ. соч.— С. 541.
- ²⁹ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 22.
- ³⁰ Там же.— С. 6.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же.— С. 7.
- ³³ Sliwiński A. Stefan Batory.— Warszawa, 1922.— S. 78; Tyszkowski K. Kozacyzna w wojnach moskowskich za Zygmunta III (1605—1618).— Warszawa, 1935.— S. 25.
- ³⁴ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. 5.— S. 114; Т. 21.— S. 129; 435.
- ³⁵ Źródła dziejowe.— Т. 21.— S. 352.
- ³⁶ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— S. 318.
- ³⁷ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 154.
- ³⁸ Wereszczyński J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1911.— Вып. 1.— С. 12 (приложение).
- ³⁹ Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozacyzny ukraińskiej na przelomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1948.— Т. 37.— S. 254.
- ⁴⁰ Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie.— № 2255.— Ark. 31—34.
- ⁴¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 26.
- ⁴² Gronski S. Historia belli cosacco-polonici.— Pestini, 1789.— S. 15.
- ⁴³ Listy Stanisława Żolkiewskiego 1584—1620. Kraków, 1868.— S. 32.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 284—322.
- ⁴⁵ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 165.
- ⁴⁶ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 208.
- ⁴⁷ Там же.— Т. 1.— С. 259.
- ⁴⁸ Там же.— С. 238—239.
- ⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 36.
- ⁵⁰ Там же.— С. 37.
- ⁵¹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 178.
- ⁵² Боплан Гійом Левасер де. Опис України.— К., 1990.— С. 29—30.